

OSMANLI DEVLETİ'NDE İKTİSADİ ZİHNİYET, KURUMLAR VE PARA VAKIFLARI

MUSTAFA YAĞCI*
İstinye Üniversitesi

ÇİĞDEM GÜRSOY**
İstinye Üniversitesi

ÖZ

Son yıllarda ön plana çıkan iktisadi kalkınma ve ülkelerin kalkınma tecrübelerinin karşılaştırılması ile ilgili çalışmalarda kurumsal bakış açısı önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu çalışmalar her ne kadar ülkeler arası gelişmişlik farklarına tarihsel yönden farklı açıklamalar getirmeye çalışsalar da tarihi kurum ve tecrübelerle bakışları, bu kurumların kendi tarihsel bağlamları içinde incelenmesi ve bu kurumları ortaya çıkaran fikrî altyapının, iktisadi sistem tasavvurunun incelenmesi anlamında eksik kalmaktadır. Bu çalışma Osmanlı Devleti tecrübesinde kurum olarak vakıfların ve özelde para vakıflarının önemini ve işlevini tarihi vesikalarla incelemekle beraber bu kurumların ortaya çıkmasına sebep olan iktisadi düşünce altyapısına dikkat çekiyor. Bunu yaparken, kurumsal teori çerçevesinde iktisat tarihi, siyasal iktisat, iktisadi kalkınma ve iktisadi fikirlerin kurumların oluşumuna yaptığı etki ile disiplinler arası bir bakış açısı ile para vakıflarını ortaya çıkaran iktisadi zihniyeti gözden geçiriyor. Bu çalışma gösteriyor ki, para vakıfları dışlayıcı değil kapsayıcı kurumlar olarak yüzyıllar boyunca tarihi şartlara uyum göstermiş, Osmanlı Devleti siyasal ve iktisadi sisteminin sürdürülebilir kılınmasında önemli etkenlerden biri olmuşlardır ve günümüzdeki sürdürülebilir ve eşitlikçi gelir paylaşımı tartışmalarına da ışık tutmaktadırlar.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, iktisadi zihniyet, kurumlar, vakıf, para vakıfları

* Dr. Öğr. Üyesi, İstinye Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, myagci@istinye.edu.tr, ORCID iD: 0000-0001-5911-9119

** Dr. Öğr. Üyesi, İstinye Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü, cgursoy@istinye.edu.tr, ORCID iD: 0000-0001-9292-1963

Atf/Cite:

Yağcı, M. & Gürsoy, Ç. (2019). Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihniyet, Kurumlar ve Para Vakıfları, *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 37-67. DOI: 10.31679/adamakademi.546487

ECONOMIC MENTALITY, INSTITUTIONS AND CASH WAQFS IN THE OTTOMAN STATE

ABSTRACT

In the last few years institutional perspective has an important place in researches on economic development and comparative analysis of economic development experiences in different states. Even though these studies try to bring a historical perspective to the divergence of economic development levels among states, they come short in their analysis with respect to their views on historical institutions and experiences, explanation of these institutions within their historical context and the ideational foundation, economic system vision that gives rise to these institutions. This study not only examines the importance and functioning of awqaf and more specifically cash waqfs as institutions in the Ottoman State experience, but also draws attention to the foundation of economic ideas that enables the rise of these institutions. In doing so, this research utilizes institutional theory perspective with an interdisciplinary orientation of economic history, political economy, economic development and the influence of economic ideas on institutional formation. This study shows that cash waqfs as inclusive institutions have adapted to the historical circumstances, have been one of the essential elements in ensuring the sustainability of the economic and political system in the Ottoman State and they shed light to the contemporary debates on sustainable and egalitarian wealth distribution.

Keywords: Ottoman State, economic mindset, institutions, waqf, cash waqfs

Giriş

Devletlerin iktisadi kalkınma seviyelerinin, gelir durumlarının farklı oluşu ve bunun altında yatan sebepler yüzyıllardır üzerine düşünülen ve araştırılan konulardan biridir. Devletlerin kalkınma, zenginlik farklılıkları konusu belki de sosyal bilimlerin en önemli sorularından birini oluşturmaktadır. Son yıllarda iktisadi kalkınma, gelişmişlik farkları konusundaki çalışmalar da bu temel sorulara daha tarihsel açıklamalar ve cevaplar getirmek arayışındadır. Ancak, tarihsel çalışmaların pek çoğu Pomeranz'ın belirttiği gibi “Avrupa-merkezli hikâye” anlatımından muzdariptir (Pomeranz, 2000, ss. 10-16). Halbuki, 18. yüzyılda başlayan Sanayi Devrimi'ne kadar dünya üzerinde pek çok ülke benzer ekonomik gelişmişlik seviyesine sahipti. Ayrıca, Hindistan'ın 18. yüzyılın, Çin'in de 19. yüzyılın ortalarına kadar insan yaşamı ve kişi başına gelir göstergelerinde dünyanın pek çok diğer bölgesine göre daha ileri seviyelerde olması son iki yüzyılda yaşanan iktisadi dönüşüm hakkında bize daha iyi fikir verebilir (Bagchi, 2008, ss. 16-17). Tarihsel araştırmalar Çin'de bir ekonomik gerileme olmadığı halde sanayileşmenin etkisi ile Avrupa'da gelirlerin ve yaşam standartlarının arttığını, böylece Çin ve Avrupa arasındaki gelir farkının özellikle 19. yüzyıldan itibaren açıldığını vurgulamaktadır (Allen vd. 2011).

Bu çerçevede, Osmanlı Devleti tecrübesi de iktisadi kalkınma araştırmalarında tarihsel örnek olarak sıkça kullanılmaktadır. Çalışmalarda dikkat çeken ise Osmanlı Devleti'nin iktisadi tecrübesinin kurumsal açıklamalarla incelenmesinin ön plana çıkmasıdır. Söz konusu incelemelerde en dikkat çeken eserler Daron Acemoğlu ve James Robinson'un “Ulusların Düşüşü” ve Timur Kuran'ın “Yollar Ayrılırken” isimli kitaplarıdır. Acemoğlu ve Robinson kapsayıcı ve dışlayıcı (veya sömürücü) kurumlar arasında ayırım yaparak Osmanlı Devleti'nin daha çok dışlayıcı kurumlar üzerine kurgulanmış iktisadi sisteminin iktisadi kalkınma anlamında olumsuz etkileri üzerinde durmaktadır (Acemoğlu vd. 2014, ss. 71-95). Kuran ise İslâm hukukunun kurumsal etkisi altında Osmanlı Devleti'nde Avrupa'da görülen tarzda şirketleşmenin, örgütlenmenin ortaya çıkmadığını ve Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan vakıfların ise yüzyıllar boyunca dünyada görülen değişime ayak uyduramadığını vurgulamaktadır (Kuran, 2012, ss. 19-64).

Çalışmanın amacı bu iki eserde uygulaması görülen kurumsal yaklaşımın para vakıfları özelinde Osmanlı Devleti'ndeki kurumların konumları, vasıfları ve yüzyıllar içinde geçirdikleri dönüşüm kapsamında bir bakış açısı getirmektir. Ayrıca, vakıfların kapsayıcı, sürdürülebilir ve eşitlikçi olma ilke-

lerinin geleneksel Osmanlı iktisadi sistem zihniyetinin yansımaları oldukları, modern iktisat anlayışından nasıl farklılaştıkları üzerinde durulmaktadır. Para vakıfları üzerine pek çok çalışma bulunmasına rağmen, bu çalışmalarda kurumsal teori ve siyasal iktisat çalışmalarında vurgu yapılan iktisadi fikirlerin kurumların oluşumuna etkisi üzerinde durulmamaktadır. Bu çalışma söz konusu eksikliği gidermeye çalışırken Mehmet Genç'in (1989, 2013, 2014a, 2014b) geleneksel Osmanlı iktisadi sisteminin temel taşları olarak ifade ettiği fiskalizm, iâşe ve gelenekçilik prensiplerini Osmanlı iktisadi fikir sisteminin temelleri olarak incelemektedir. Böylece Osmanlı Devleti'nde iktisadi fikir, iktisadi sistem tasavvuru ve iktisadi zihniyet unsurları tabirleri birbirleri yerine kullanılarak bu üç ilkeyi açıklamaya çalışmaktadır. Bu çerçevede, geleneksel Osmanlı iktisat sistemine yönetici elit tarafından uygulanan iktisat politikaları merkezli bir bakış açısı getirirken, iktisadi sistem içinde ortaya çıkan para vakfı kurumlarının bu fikrîsel altyapının yansımaları olduğunu vurgulamaktadır. Osmanlı Devleti geleneksel iktisat politikalarında izleri görülen fiskalizm, iâşe ve gelenekçilik ayrıntılı olarak sonraki bölümlerde ele alınmaktadır. Bunu yaparken dengeli bir yaklaşım gözetilmekte, iktisat tarihi, siyasal iktisat, iktisadi kalkınma ve kurumsal teori çerçevelerinden yararlanılarak disiplinler arası bir yaklaşım sunulmakta, tarihi vesikalardan yararlanılmaktadır.

Söz konusu iktisadi zihniyetin ürünü olan para vakıflarının Osmanlı iktisadi sistemini oluşturan üç başlıktan biri olan fiskalizm ilkesi çerçevesinde tımar sistemi devam ederken nakit gereksiniminden dolayı iltizam sisteminin de devreye alınması ile aynı dönemde yaygınlaşması oldukça dikkat çekicidir. Yüzyıllar boyunca bu türlü önemli değişimler geçiren Osmanlı iktisadi sistemi kurumsal yapısının geleneksel Osmanlı iktisat zihniyeti unsurları ile ilişkilendirilmeden incelenmesi kurumsal altyapıyı ortaya çıkaran zihinsel ve fikrîsel altyapının yok farz edilmesini beraberinde getirmiştir. Ayrıca para vakıflarının uzun yıllar toplumun her kesiminin ihtiyaçlarını karşılayan, kapsayıcı kurumlar olarak varlıklarını devam ettirmesi kurumsallaşma sürecine önemli katkı sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin iktisadi kurumlarının insan davranışlarını şekillendirmedeki başarısı ise Osmanlı tebaasına mensup her kesimden halkın para vakıflarının kuruluşunda, işleyişinde ve denetlenmesinde önemli görevler üstlenmesinden takip edilebilmiştir. Para vakıflarının işleyişinde toplumun her kesiminin söz hakkı olması, gücü kadar katkıda bulunabilmesi, zengin fakir, müslüman gayri müslim kesimler arasında hiç-

bir ayırım gözetilmemesi, bu kurumların zamanın şartlarında ne kadar kapsayıcı ve eşitlikçi özelliklere sahip olduğunu vurgulamaktadır.

O nedenle, Osmanlı Devleti'nde kurumsal yapıları incelerken hangi iktisadi fikirlerin yansımaları olduklarına bakmakta yarar vardır. İktisadi zihniyetin, fikirlerin kurumların oluşumu, gelişimi ve iktisadi sistemi şekillendirmedeki etkileri, iktisadi kalkınmaya katkıları son yıllarda özellikle siyasal iktisat alanında ön plana çıkan bir araştırma alanıdır (Campbell, 1998). Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'ndeki para vakıfları üzerinden iktisadi fikirlerin kurumların oluşumu, evrimi ve toplumdaki yerini iktisat tarihi, siyasal iktisat ve kurumsal teoriden faydalanarak disiplinler arası bir bakış açısı ile, tarihi tecrübelerin günümüze ışık tutması çerçevesinde incelemeye çalışmaktır. Osmanlı Devleti tecrübesinin disiplinler arası bir bakış açısıyla incelendiğinde iktisat, siyaset bilimi, sosyoloji vb. gibi pek çok alanda yeni ufuklar açacağı ve günümüzün farklı sorunlarının çözümünde bize yol göstereceği düşüncesindeyiz.

Makalenin geri kalan kısmı beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölüm kurumsal bakış açısı, fikir ve kurumların iktisadi kalkınma tecrübelerini açıklamadaki önemini bu alandaki akademik çalışmalar çerçevesinde incelerken, üçüncü bölüm Osmanlı Devleti'nde vakıf kurumlarının iktisadi sistemdeki yerini irdelemektedir. Dördüncü bölüm vakıf kurumları içinde para vakıflarının yeri ve işleyişini tarihi vesikalarla detaylandırırken beşinci bölüm para vakıflarının kurumsallaşması aşamalarını değişen ve dönüşen Osmanlı iktisadi zihniyetinin yansımaları olarak inceleyecektir.¹ Sonuç bölümü günümüzün iktisadi sorunları olan sürdürülebilirlik, gelir eşitsizliği ve adaletsizliği gibi sorunlara tarihin penceresinden bakarken iktisadi dünya görüşünün günümüz sorunlarına çözüm üretebilecek kurumların yerleşmesindeki önemini vurgulamakta ve makaleyi sonuçlandırmaktadır.

1 Çalışmada birincil kaynak olarak İstanbul Müftülüğü Şerhiye Sicilleri Arşivi'ndeki (İMŞSA) Davutpaşa Mahkemesi, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi ve Mahmut Paşa Mahkemelerine kayıtlı vakfiyeler kullanılmıştır. Her vakfiyeye onaylandığı tarihi de kapsayan bir referans numarası verilmiştir. 1837: 8/129/2 referans numarasında, "1837" vakfiyenin onay yılını, "8" Davutpaşa Mahkemesi'nin İMŞSA sırasını, "129" incelenen defterin Davutpaşa Mahkemesi'ndeki sicil numarasını, "2" ise vakfiyenin bulunduğu defterdeki varak ve sıra numarasını göstermektedir. Diğer örnek vakfiyelerde geçen 26 Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi, 25 ise Mahmut Paşa Mahkemesi'nin İMŞSA sıra numarasıdır.

Kurumsal Teoriye Disiplinler Arası Bir Bakış: Fikir ve Kurumların İktisadi Kalkınmadaki Önemi

İktisadi zihniyetin kurumların bir ülkede oluşması ve yerleşmesi üzerine etkisi ve bunun Osmanlı Devleti'nde para vakıfları özelinde incelenmesi için, kurumsal teorinin diğer teorik yaklaşımlardan farkına değinilmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Ayrıca, kurumsal teorinin kendi içinde barındırdığı farklı bakış açılarının kurumsal oluşum ve değişim sorularına verdiği cevapları kısaca irdeleyerek kendi bakış açımızın nerede konumlandığını vurgulamak istiyoruz. Böylece, Osmanlı Devleti üzerine yapılan tarihsel çalışmaları uluslararası literatürde siyasal iktisat, iktisadi kalkınma gibi kurumsal teoriye sıkça başvuran alanlarla ilişkilendirerek çalışmamıza disiplinler arası bir boyut katmayı amaçlamaktayız.

Kurumsal analizin ülkeler arasındaki gelir farklılıklarının açıklanmasında ön plana çıkan önemli özelliklerinden biri, coğrafya veya din-kültür merkezli açıklamaların sunduğu statik ve determinist bakış açısının tersine çok daha dinamik bir bakış açısı sunmasıdır (Gür, 2016, ss. 358-359). Bu özellik, iktisadi kalkınmada insan faktörünü vurgularken kurumların da bu süreçte insan davranışlarını şekillendirdiği savını ileri sürmektedir. North'a göre kurumlar bir toplumda insan davranışlarını şekillendiren kısıtları, başka bir deyişle bir toplumdaki oyunun kurallarını oluşturmaktadır (North, 2002, ss. 1-10). North'un tanımı kurumları daha çok teşvik sistemleri olarak kavramsallaştırmaktadır. Daha sonraki çalışmalar kurumların sadece teşvik unsuru olmadığını, insan davranışını kısıtlamakla beraber aynı zamanda mümkün kıldığı da vurgulamışlar, yazılı ve yazılı olmayan kurumların toplumlarda aktör davranışlarını şekillendirdiğini savunmuşlardır (Campbell, 2004, ss. 1-30). Bu şekilde bir toplumdaki yasalar, yazılı olan ve olmayan kurallar, kültürel faktörler, normlar, prosedürler gibi unsurlar kurumlar tanımının içinde yer alabilmektedir. Kurumsal analiz çerçevesi iktisat, işletme, siyaset, sosyoloji gibi pek çok alanda kullanılmaktadır ve bu alanların içinde de farklı araştırma kolları bulunmaktadır. Araştırma kollarının üzerinde yoğunlaştığı kurumlar, bu kurumların vasıfları, kurumların davranışları nasıl etkilediği, kurumsal değişim veya devamlılığın nasıl olduğu noktasında önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Örneğin, Hall ve Taylor çalışmalarında siyaset bilimi alanında yeni kurumsalcılık akımının üç temel perspektif olan rasyonel tercih, tarihsel ve sosyolojik (veya örgütsel) kurumsalcılıktan beslendiğini belirtmişlerdir (Hall vd. 1996). Rasyonel tercih kurumsalcılığında kurumlar teşvik sistem-

leri olarak görülmekte ve davranışların kurumlar tarafından kısıtlandığı, aktörlerin daha çok fayda sağlamak için işe yararlılık mantığı ile hareket ettiği belirtilmektedir. Tarihsel kurumsalcılıkta kurumların makro-tarihsel yapılar oldukları ve davranışların bu yapılar tarafından sınırlandırılarak daha çok patika bağımlılığına yol açtığı değerlendirilmektedir. Sosyolojik veya örgütsel kurumsalcılıkta ise daha çok yazılı olmayan kurumlar olan kültür ve normlar üzerinde durularak davranışların işe yararlılık değil uygunluk mantığı ile açıklanabileceği belirtilmektedir. Bu üç yeni kurumsalcılık akımına son yıllarda yeni bir kurumsalcılık akımı olan, Schmidt'in isimlendirdiği söylemsel kurumsalcılık alanı eklenmiştir (Schmidt, 2010). Bu akımda fikirler, zihin dünyası ve söylemsel unsurların önemine değinilerek iletişimin davranışlara yön verdiği üzerinde durulmaktadır.

Zaman içinde iktisat alanındaki kurumsal teoriler de bir dönüşüm geçirmiş ve yeni kurumsal iktisat alanı ortaya çıkmıştır. Yeni kurumsal iktisat yukarıda değinilen rasyonel tercih kurumsalcılığına çok yakın olmakla beraber iktisat çalışmalarında ayrı bir araştırma alanı olarak incelenmektedir. Yeni kurumsal iktisadı daha önceki araştırma alanından ayıran en önemli özellikler daha gerçekçi varsayımlara sahip olmasıdır: işlem maliyetinin varlığı ve eksik bilgi unsurları dikkate alınır, sınırlı rasyonellik ve aktörlerin farklılığı kabullenilir ve kurumların davranışlardan bağımsız olmadığı vurgulanır (Leite vd. 2014, ss. 494-504). Bu çerçevede, belli başlı çalışma konuları mülkiyet hakları, hukuk, sözleşmeler, oyun teorisi ve tarihsel bakış açısı olmuştur. Tarihsel bakış açısında da sömürge geçmişinin önemi, sömürgelerin bıraktığı kurumsal altyapı, hukuki düzen, siyasi rekabet, inançlar ve normlar önemli çalışma alanlarını oluşturmaktadır (Leite vd. 2014, ss. 494-498).

Yeni kurumsal iktisat alanında özellikle tarihsel çalışmalarda genel anlamda fikir, inanç ve normların kurumların oluşumundaki önemi belli başlı çalışmalarda vurgulanmakla beraber (North, 2005, ss. 23-37), özellikle iktisadi fikirlerin kaynağı, önemi ve kurumsal gelişime etkisi üzerine araştırmalar daha çok siyasal iktisat çalışmalarında göze çarpmaktadır (Hall, 1989, ss. 3-26; Blyth, 2002, ss. 1-46; Stilwell, 2011, ss. 3-23). Bu çalışmalar, iktisadi fikirlerin farklı ülke örneklerinde nasıl kurumsal değişime veya devamlılığa yol açtığını vurgularken farklı koşullarda zihinsel altyapının önemi ne dikkat çekmektedir. Ülkelerin modern tarih boyunca uyguladığı farklı iktisadi modeller olan Keynesçilik, sosyalizm, neoliberalizm, kapitalizmin farklı çeşitleri gibi konularda iktisadi zihniyetin, fikirlerin iktisadi politika uygulamalarına etkisi noktasında pek çok çalışma bulunmaktadır (Hall vd.

2001, ss. 1-68; Ban, 2016, ss. 3-32; Farrell vd. 2017, ss. 269-283). Kalkınmacı devlet araştırmalarında geç sanayileşen ve yüksek gelir seviyesine ulaşan ülkeler olan Japonya, Güney Kore ve Tayvan'da devletlerin iktisadi gelişmedeki aktif rollerine vurgu yapılırken st düzey siyasi yöneticilerin sahip olduğu kalkınmacı zihniyetin uygulanan politikadaki etkisi de önemle belirtilmektedir (Thurbon vd. 2016, ss. 637-650). Güney Kore rneğinde politika yapıcıların kalkınmacı zihniyetten beslenen fikirlerle hareket ettiği ve bu zihniyet sayesinde devletin farklı organlarıyla aktif bir şekilde kalkınma hamlesinde, sanayi politikalarında, teknoloji gelişiminde ve şirketlere uzun vadeli finansman sağlanması yer aldığı belirtilmektedir (Thurbon, 2016, ss. 1-46). Osmanlı Devleti tecrübesinde de devletin aktif bir şekilde piyasaya müdahalesi söz konusudur. Bu kapsamda, ihtisab adı verilen piyasa kontrolünün ve narh adı verilen fiyat tavanı, kr haddi uygulamalarının geleneksel Osmanlı iktisadi zihniyetinin ürünleri olduğunu vurgulamak gerekmektedir (Saraçoğlu, 2015, ss. 59-84). İktisadi fikirler ve zihin dünyası siyasal doğası gereği iktisadi sistemin yapısı, amacı, gelir dağılımına bakışı, bundan kazanan ve kaybedenlerin ayrışması ve toplum yapısının şekillenmesi üzerine çok önemli etkilere sahiptir (Dellepiane-Avellaneda, 2015, ss. 391-418). Geleneksel Osmanlı iktisat sistemi eşitlikçi ve sürdürülebilir olmayı temel gaye olarak belirlemiş, iaşe, fiskalizm ve gelenekçilik l koordinat sistemi de vakıfların bu gayeye hizmet edecek şekilde kurulmasını sağlamıştır (Genç, 2014b). Osmanlı Devleti tecrübesi iktisadi fikirlerin vakıf ve daha özelde para vakıflarının oluşumundaki etkisi ile ilgili ayrıntılı analize muhtaçtır.

Son yıllarda sayıları giderek artan çalışmalar, ülkeler ve bölgeler arası iktisadi kalkınma farklılıklarını tarihsel bir bakış açısıyla incelerken kurumların önemine vurgu yapmaktadır. Acemoğlu ve Robinson lkeler arası gelir farklılıklarını incelerken kurumların siyasi ve iktisadi yönden kapsayıcı ve dışlayıcı (veya sömürücü) olarak ayrılabilmeğini belirtiyorlar. Buna göre, kapsayıcı iktisadi kurumlar özel mülkiyeti koruyan, tarafsız yargı sistemini tesis eden, toplumun tüm kesimlerinin mübadele ve sözleşme yapabilemeği, yeni iş alanlarının açılmasının önündeki engelleri kaldıran, insanların kendi kariyer tercihlerini yapabildikleri bir sistemi kurarak bireylerin yetenek ve becerilerini en iyi şekilde kullanmalarını, istedikleri tercihleri yapmalarını sağlar ve böylece büyük halk kitlelerinin iktisadi faaliyete katılmasına olanak verip teşvik eder (Acemoğlu vd. 2014, ss. 71-119). Dışlayıcı iktisadi kurumlar ise bu şartları sağlamaz. Kapsayıcı siyasal kurumlar yeterince merkezilemiş ve çoğulcu siyasal kurumları ihtiva ederken dışlayıcı siyasal kurumlar ise bu

şartları sağlamaz. Bu açıklamaya göre, iktisadi ve siyasal kurumlar arasındaki sinerji bir ülkenin iktisadi kalkınmadaki yerini belirleyen en önemli etken- dir ve kapsayıcı siyasal kurumlar kapsayıcı ekonomik kurumların yerleşmesi için gereklidir.

Acemoğlu ve Robinson (2014) Osmanlı Devleti'nde ve hâkim olduğu bölgelerde dışlayıcı kurumların yaygın olduğunu vurgularken Osmanlı Devleti'nin mutlâkiyetçi olduğunu, mülkiyet haklarını koruma altına alma- dığını, ticaretin devletin kontrolünde olup sıkı bir şekilde düzenlendiğini belirtiyorlar. Bunun sonucu olarak da Osmanlı Devleti'nin dünyanın farklı bölgelerindeki hızlı iktisadi dönüşümün gerisinde kaldığı ve Sanayi Devrimi gibi önemli bir kalkınma hamlesini hâkim olduğu bölgelerde gerçekleştir- mediğini vurguluyorlar. Ancak, bu açıklamalarda geleneksel Osmanlı ikti- sadi zihniyetinin unsurlarına, bu fikrî unsurların Osmanlı toplumundaki yansımalarına yer verilmemektedir. Halbuki, Osmanlı Devleti'nin çok uzun bir süre kendi geleneksel, klasik iktisat sisteminin devamını sağlamasında bu sistemi ortaya çıkaran iktisadi zihniyetin önemli bir rolü vardı. Mehmet Genç'in dile getirdiği gibi, Osmanlı klasik iktisat sistemi 18. yüzyıl sonlarına kadar varlığını devam ettirdi ve ancak 19. yüzyıl başlarından itibaren moder- nleşme adımları atılmaya başlandı (Genç, 2014a, ss. 5-15). Böylece, Osmanlı Devleti kendi iktisadi değer ve tercihlerine karşı meydan okuyan modern, kapitalist iktisadi büyümeye karşı uzun yıllar direndi ve ancak sonunda mo- dern iktisadi sisteme geçiş ile ilgili adımlar atmaya başladı. Bu da geleneksel Osmanlı iktisadi zihniyetinin devamlılığını, asırlar boyunca iktisadi kurumsal yapıyı şekillendirdiğini göstermektedir.

Daha önce önemini belirttiğimiz iktisadi zihniyet farklılıkları yüzünden Osmanlı Devleti klasik iktisadi sistemindeki önceliklerin ve uygulamaların modern zamana göre çok farklı olduğunu belirtmekte yarar var. Şevket Pa- muk'un vurguladığı gibi, Osmanlıların esneklik, pragmatizm ve müzakere- cilik üzerine eğilimleri sayesinde geleneksel sistemleri modern zamanlara kadar devamlılığını sürdürdü (Pamuk, 2015, ss. 1-18). Başka bir ifadeyle, Osmanlılar farklı zaman ve şartların gerektirdiği politikaları izlemekten çekinmezken geleneksel sistemlerinin devamlılığı ve sürdürülebilirliği için çabaladılar. Bunun yanında, Osmanlı geleneksel iktisadi tasavvuru pek çok yönden modern kapitalist sistem prensiplerinden ayrılmakta idi. Mehmet Genç'in çalışmalarında belirttiği gibi, 19. yüzyılın ortalarına kadar süren kla- sik Osmanlı sistemi iktisadi dünya görüşü olarak üç fikri prensipten bes- lenmekte idi: iâşe (provizyon), fiskalizm ve gelenekçilik (Genç, 1989, ss.

175-186). İaşe prensibi iktisadi faaliyete tüketici gözünden bakarak mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, ucuz ve kaliteli olmasını gerektirmektedir. Fiskalizm devlet hazinesinin gelirlerini mümkün olduğunca yüksek tutmayı amaçlarken masrafları da gerektiğince kısmayı amaçlamaktadır. Gelenekçilik prensibi ise toplumsal ve iktisadi faaliyetlerde oluşan dengelerin muhafazasını gözetirken herhangi bir nedenle değişim olmuşsa yeni dengenin muhafazasını amaçlamaktadır. Mehmet Genç'in tabiriyle iaşe, fiskalizm, gelenekçilik "üçlü koordinat sistemi" Osmanlı Devleti geleneksel iktisat politikalarında etkili olmuş, uygulamalar bu koordinatlara yakınlık veya uzaklık açısından farklılaşmıştır.

Bu çalışmada, Osmanlı geleneksel iktisat sisteminin temellerini oluşturan iaşe, fiskalizm ve gelenekçilik fikri prensiplerinin devlet yönetiminde hâkim olan iktisadi zihniyeti yansıttığı vurgulanmaktadır. Başka bir deyişle, devlet merkezli bir iktisadi zihniyet anlayışı temel alınmaktadır. Böylelikle, Mehmet Genç'in çalışmalarında temel aldığı devlet arşiv kaynaklarından tasnif edilen "üçlü koordinat sistemi" Osmanlı Devleti iktisadi sistem tasavvurunun, zihniyetinin unsurları olarak incelenmektedir. Bunun yanında, Sabri Ülgener'in (2006) çalışmalarında değindiği Osmanlı iktisadi zihniyeti kaynak olarak edebi ve ahlaki eserlere verdiği önemle dikkat çekmektedir (Çağman, 2016). Ülgener'in Weberci yaklaşımı Osmanlı Devleti'nde toplumsal iktisadi zihniyet temellerini vurgularken, toplumda hâkim olan tasavvuf inancı ve kanaatkarlığın Osmanlı iktisadi sisteminin geri kalmasındaki rolünü vurgulamaktadır (Ülgener, 2006).

Bulut'un (2012) da değindiği gibi, Sabri Ülgener Weberci bir bakış açısı ile Osmanlı iktisat sistemine toplumsal bir açıklama getirmeye çalışırken, Mehmet Genç yapısal bir açıklama modeliyle Osmanlı iktisadi sisteminin kapitalizmden pek çok açıdan farklılaşan bir modeli yüzyıllar boyunca sürdürmesinin ardında yatan iktisadi zihniyeti açıklamaya çalışmaktadır. Böylece, toplumsal bakış açısının karşısına Osmanlı ekonomisinde etkin ve yetkin kesimlerin, başka bir deyişle yönetici elitlerin yön verdiği ekonomi politikalarının arka planı ortaya çıkarılmaktadır (Bulut, 2012, ss. 67-68). Bu çalışma, Genç'in araştırma yöntemini kullanarak devletin hâkim aktör olduğu iktisadi sistemde bu sistemi ortaya çıkaran devlet, yönetici elit kaynaklı iktisadi zihniyet unsurlarına ağırlık vermektedir. Bundan dolayı, Mehmet Genç'in uzun yıllar süren arşiv çalışmalarında ortaya çıkardığı, Osmanlı geleneksel iktisat sisteminin temel taşları olan iaşe (provizyon), fiskalizm ve gelenekçi-

lik unsurları devlet merkezli iktisat tasavvuru, zihniyetinin yansımaları olarak incelenmektedir.

Osmanlı Devleti'nde kurum olarak vakıfların oluşumu incelenirken bu iktisadi fikirlerin göz önünde tutulması gerekmektedir. Genç'in (2014b) belirttiği gibi vakıflar Osmanlıların kurmaya çalıştığı sosyal-iktisadî sistemin temel taşı kurumlarıdır ve para vakıflarının ortaya çıkışı Osmanlıların vakıf sistemine getirdiği en büyük yenilik olması sebebiyle önem arz etmektedir (Genç, 2014b, s.10). Ayrıca, para vakıflarının 15. yüzyıldan itibaren ortaya çıkması ile toplumun fakir kesimlerinin sadece yardım alan değil iktisadî sistemin işleyişine katkıda bulunan bireyler olarak sisteme dahil olması sağlanmıştır. Kapitalist sistemde bankacılık gibi bir kurumun ortaya çıkması sermayenin lehine kurgulanırken, Osmanlılar para vakıflarının kuruluşunda bütün halk kesimlerinin zengin, fakir ayırt etmeksizin faydalanmasını amaç edinerek üçlü koordinat sisteminin gereklerini yerine getirmiş ve kapsayıcı, eşitlikçi, sürdürülebilir bir sistem kurmaya çalışmışlardır. Bu bilgiler dahilinde, Acemoğlu ve Robinson'un (2014) Osmanlı Devleti'nde kapsayıcı kurumların yokluğu iddiası yanıltıcıdır çünkü kendi iktisadî düşünce yapısı içinde Osmanlı Devleti'nde vakıflar ve özelde para vakıfları çağının şartlarında çok kapsayıcı kurumlar idi. Vakıflar, toplumun tüm kesimlerinin ihtiyaçlarını ömür boyu karşılamayı amaçlayan, bireylere eşit muamele eden, ülkedeki çok kapsamlı sosyal hizmetleri yerine getiren, şehirleşme ve mimaride önemli rol oynamış kapsayıcı kurumlardır.

Acemoğlu ve Robinson'ın (2014) çalışmasına göre Osmanlı Devleti iktisadi sistemi üzerine çok daha detaylı ve kapsamlı bir araştırma sunan Timur Kuran ise kurum olarak İslam hukukunu esas aldığı çalışmasında İslami miras sisteminin sermaye birikimini engellemesi sebebiyle büyük korporasyonların, ticari şirketlerin Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkmasının mümkün olmadığını belirtmektedir (Kuran, 2012, ss. 105-126). Kuran'a göre, Osmanlı Devleti'nde Avrupa'daki şirketleşmeye kıyasla vakıflar ortaya çıkmış ama bunlar da yüzyıllar boyunca durağan bir özellik göstermiş ve yenilenmenin, gelişmenin önünde engel teşkil etmişlerdir. Halbuki, para vakıfları başlı başına vakıfların gelişimi açısından çok önemli bir yeniliği temsil etmektedir (Genç, 2014b). Ayrıca, geleneksel Osmanlı iktisadi düşüncesi vakıfların kuruluşu ve işleyişi ile doğrudan alakalıdır ve vakıflar bu iktisadi fikirlerin gereğini yerine getirmek üzere kurgulanmıştır. Osmanlı Devleti'nde vakıfların en önemli vasıfları şunlardı: devlete yük olmadan, devlet harcamalarını artırmadan sosyal hizmetleri yerine getirerek aynı zamanda faizlerin de düşme-

sine yardımcı olmak, iktisadi sistemde gelir dağılımının daha eşit olmasını sağlamak, modern ekonomilerde yetersiz arz sorunuyla karşılaşılan kamusal malların tedarik sorununu çözmek ve istihdamı artırmak (Çizakça, 1998, ss. 43-47). Bu örneklerde de görülüyor ki, işe, fiskalizm ve gelenekçilik prensiplerinin yapı taşlarını oluşturduğu geleneksel Osmanlı iktisat zihniyetinin öncelikleri farklı idi ve kurum olarak vakıflar bu önceliklerin gereklerini yerine getirmekteydi. Vakıfların bu özelliklerinin Osmanlı iktisat zihniyetinin ürünleri olduğunu vurgularken, Osmanlı Devleti'nde vakıf kurumunun ve para vakıflarının kuruluşu, işlevi ve geçirdikleri dönüşümü tarihi vesikalarla daha detaylı incelemekte yarar var.

Osmanlı Devleti'nde Vakıf Kurumu

Vakıf, *bir malın mâliki tarafından dinî, içtimaî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisisi* olarak tarif edilmektedir (Günay, 2012, s. 475). Diğer bir deyişle vakıf, hukuki bir işlemle kişilerin gayrimenkul ve menkullerini toplumun kullanımına sunmasıdır. Açıklamadan vakfin ilk çıkış amacında kişisel faydadan ziyade toplumsal refahın hedeflendiği anlaşılmaktadır. “Mal ömrün asayiş ve huzuru içindir, ömür mal cem’ eylemek için değildir” şeklinde özetlenebilen İslâm iktisat düşüncesinde sınırsız çalışmak, kazanmak ve harcamak hoş görülmeyle kazanılan serveti akrabaya, yakınlara, komşulara bölüştürmek, sadaka vermek ve kalanları tekrar dolaşıma sokmak uygun görülmiştir (Ülgener, 2006, s. 84). Vakıf kurumu ise tüm bu tasavvurların somutlaşmış halidir. Ayrıca yukarıdaki düşünceler ile bağlantılı olarak İslam iktisadında aşırılıklardan kaçınmak adına “evrenin dengesi, insanın dengesi ve toplumun dengesi” başlıklarında üç unsura vurgu yapılmıştır. Maddenin geçiciliğinden yola çıkan evrenin dengesi, dünya hayatı ve maddi ilişkilerin ahirete hazırlık aşaması olduğundan bahseder. İnsan dengesinde sahip olunan kaynakların Allah rızasına uygun olarak harcanması ön plana çıkar. Bu görüşe göre iktisadi faaliyetler temiz kalbi elde etmek için araçtır. Toplumun dengesi ise adalet ve refah kavramları ile açıklanır. Adalet kelime anlamıyla denge demektir. Sosyal adaletin gerçekleşmesi için israf önlenmeli, adil gelir bölüşümü ile servet yaygınlaştırılmalı ve iktisadi bağımsızlık sağlanmalıdır. (Tabakoğlu, 2016, ss. 79-87.) Bahsi geçen denge unsurlarının tamamı vakıfların kurulma amaçları ile ilişkilidir. Sahip olunan kaynakların Allah rızası ile vakfedilerek maddiyatın ahirete hazırlanma amacı ile kullanımı, vakıf gelirlerinin yeniden bölüşümü ve kurulma gayesindeki toplumsal refah hedefine bakıldığında vakıflar şüphesiz ki toplumda denge sağlayıcı kurumlar olmuşlardır.

Üzerinde yaşadığımız topraklarda vakıfların kurumsallaşarak sürdürülebilir kılınmasında ilk İslâm devletlerinin ve Selçuklu'nun önemi vurgulanmalıdır. Osmanlı, Selçuklu'dan devraldığı vakıf kurumunu yaptığı düzenlemeler sayesinde eğitim, sağlık, barınma gibi temel ihtiyaçların yanı sıra sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel tüm hizmetleri karşılayacak şekilde geliştirmiştir. Vakıf hizmetleri kişilerin gelir seviyesi ve mevkilerine göre farklılıklar göstermektedir. Padişah ve ailesi ile üst düzey devlet yöneticileri köprü, yol, kervansaray, medrese, kütüphane, kapalı çarşı, ulu cami gibi yüksek meblağlar gerektiren vakıf eserler inşa ettirmişlerdir. Bu kapsamda bazı yerleşim yerlerinin tamamı, göller, dalyanlar ve madenler gibi doğal kaynaklar dahi vakıf statüsüne alınarak sistemin bütünlüğü sağlanmıştır (Yediylıdız, 2012, ss. 479-481).

Büyük vakıfların yanı sıra halkın kendi tercihleri ile kurduğu sayıları tam tespit edilemeyen pek çok küçük vakıf bulunmaktadır. Bu vakıflar bir yandan mahallenin çeşmesine, sıbyan mektebine, mescidine katkıda bulunmuş, yetimlerin, dulların, yaşlıların, fakirlerin zorunlu ihtiyaçlarını karşılamış, diğer yandan büyük vakıfların sürdürülebilirliğinde rol oynamışlardır.² Yapılan araştırmalarda bahsi geçen küçük vakıfların sanılanın aksine vakıf sistemine katkısı büyüktür. (Çizakça, 2017, ss. 27-28.; Gürsoy, 2015, ss. 286-291.) Sistemin bütünlüğü; aynı kişinin birden fazla vakıf kurabilmesi, kurduğu vakfa zam yapabilmesi, başkasının kurduğu vakfa katkı sağlaması, vakfını oturduğu yerin dışındaki bölgelerin ihtiyaçlarına yöneltmesi, birden fazla kişinin katkısının tek vakıf altında toplanabilmesi gibi çeşitli düzenlemelerle sağlanmıştır. Bir yandan ihtiyaç hissedildikçe bahsi geçen düzenlemelere yenileri eklenerek dikey ve yatay yaygınlaşma sağlanırken diğer yandan kurumun sürdürülebilirliği de gözetilmiştir. Birincil kaynaklarda konuya ait pek çok örnek vardır.

İstanbul'da oturan vâkıfların Eğin'in, Ençeti Köyünde yaptırdıkları çeşmeler ve su yollarının bakımı 73 sene boyunca aynı aileden kişilerin vakfettikleri para vakıflarından takip edilebilmiştir.³ Aynı şekilde, İstanbul'da oturan ve bakırcı esnafına mensup bir kişinin esnaf sandığına vakfettiği vakfının şartında esnafın mühimmatına yapılacak harcamaların detayları ka-

2 Kendi kendine yeter olduğu sanılan büyük vakıfların sürdürülebilirliği için vakfedilmiş pek çok para vakfı tespit edilmiştir. Uygulama sayesinde hayratların işlevlerinin uzun yıllar devam ettiği vakfiyelerden belgelenmiştir. 1837: 8/129/2 numaralı vakıfta 1494 yılında inşa edilen Kasap İlyas Camisi'ne yapılan katkılar, 1842: 8/129/9b ve 1873: 8/145/12 numaralı vakıflarda ise 1491'de inşa edilen Oruç Gazi Camisi'ne yapılan katkılar örneklerden bazılandır.

3 1800: 8/95/47b; 1820: 8/95/77 ve 1873: 8/145/15

yıtlıdır. Bu vakıftan Trabzon Midi Köyü mektebi hocalarının maaşları, köy camisinin tamiri ve aydınlatma masrafları ile Trabzon Debbağlar Mahallesi mektebi hocasına verilecek ödemeler için pay ayrılmıştır.⁴ Örnekleri çoğaltmak mümkündür, vakıfların yatay kurumsallaşması sayesinde sadece büyük yerleşim yerlerinde değil Anadolu ve Balkanlar'daki okulların, camilerin, çeşmelerin görevli ücretleri ile yapıların tamir-bakım-aydınlanma ve bayındırlık masrafları karşılanırken bir yandan esnafa da katkıda bulunulmuştur (Gürsoy, 2015, ss. 94-100 ve ss. 205-235; Bulut ve Korkut, 2016, ss. 70-73 ; Ahab, 2017, s. 50). Söz konusu hizmetlere vâkıfların yaşadığı sürece kendilerinin, sonrasında ise farklı kişilerin yüzyıllar boyunca tespit edilen katkıları ise dikey kurumsallaşmanın varlığını ve yaptırımını göstermektedir. Osmanlı iktisat politikasının işe, fiskalizm ve gelenekçilik şeklindeki girift kurgusu ile birlikte hareket eden vakıflar da sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkiler yumağı sayesinde kurumsal kapsayıcılıklarını genişletmişlerdir.

Kapsayıcılığın sınırlarını vurgulayabilmek adına vakıf kurumunun sadece müslümanlara özgü olmadığı, Osmanlı tebaasına mensup her dinden kişinin vakıflarda kendine yer bulabildiği özellikle belirtilmelidir. Zimmi olarak adlandırılan bu kişiler tüm vakıfların hayır hizmetlerinden yararlanmışlar, para vakıfları ve sandıklarından borç almışlar ve vakıf kurabilmişlerdir. İstanbul ve Anadolu'daki kiliseler ile bunların hastanelerine, yetimlerine, öğrencilerine, fakirlerine yapılan yardımlar, mektep, çeşme vs. inşası için kurulan vakıflar tespit edilmiştir.⁵

Vakıf kapsayıcılığının sosyo-ekonomik hayat üzerindeki etkileri incelenirken sahneye iki önemli aktör çıkmıştır; vakıf kurucuları vâkıflar ve vakıf yöneticileri mütevelliler. Vakıf kurucularına kadın-erkek kısıtlaması getirilmeyerek katılımın/kapsayıcılığın sınırları genişletilmiştir. Vâkıfların vakfiyelerini hazırlarken dönemin ekonomik olaylarını yakından takip ettikleri vakıf şartlarından anlaşılmaktadır. Vakıf yöneticileri olan mütevellilerin de vâkıfların istedikleri şartları yerine getirirken aldıkları kararlarda piyasalardan bağımsız olmadığı tespit edilmiştir. Vakfiyeler, muhasebeler ve diğer belgelerin zaman içinde takibi ile yapılan bu tespitlerden menkul ve gayrimenkul ayrımı yapılmaksızın vakıfların, kurulma ve işleyiş aşamasında piyasa ile iç içe olduğu, şartlara uyum sağlayarak yenilikleri takip ettiği, diğer

4 1825:26/107/49; 1825: 26/107/71

5 1801:8/95/46b; 1865:8/129/68; 1793:8/95/28, 1801:8/95/46b; 1878:8/145/34; 1895:25/166/76

bir ifade ile statik değil dinamik kurumlar olduğunu söylemek mümkündür (Gürsoy, 2015, ss. 228-236).

Osmanlı bütçeleri de, vakıf kurumunun kapsayıcılığı hakkında değinilecek konulardan bir diğeridir. Tanzimat dönemine kadar hazırlanan 16.-19. yüzyıllar arasındaki bütçelerde devletin gelir-gideri; maaş, ihracat ve teslimat olarak üç ana başlık altında kayıtlıdır. Maaş harcamaları, askerî zümrenin aldıkları ulufeler ile saray görevlilerinin maaş ödemelerini içermektedir. Teslimat başlığında devletin ve sarayın işesi ile askeri kurumların gereken yemek ve mühimmat masrafları bulunmaktadır. İhracat başlığında ise hac masrafları, kırtasiye harcamaları, üst düzey yöneticilerin kıyafet harcamaları, saray ve diğer kurumların onarımları için gereken masraflar kaydedilmiştir. Barkan, bütçelerde vakıf gelir-giderlerinin yokluğunun kurumun devasa kapsayıcılığının gözden kaçırılmasına sebep olduğunu belirtmektedir (Özvar, 2006, ss. 213-214; Barkan, 2000, s. 642). Klasik dönem Osmanlı bütçelerinde ordu, saray ve bürokrasiye yapılan harcamaların dışında gider bulunmaması devletin görevinin “tebaasını korumak ve meşruiyetini sürdürülebilir kılmak” olduğu bir kez daha görülmüştür. Neticede vakıf iktisadi hayatın devamını garanti altına alan vazgeçilmez bir kurum olarak halka faydalı olmalı, devlete faydalı olmalı ve kimseye zararı olmamalıdır. Bu da, geleneksel Osmanlı iktisat sisteminin zihinsel kodlarını oluşturan üçlü koordinat sisteminin alınan her kararda dikkat ettiği devlete ve halka fayda, kimseye zararı olmama prensiplerinin vakıf kurumlarındaki yansımasıdır (Genç, 2014b, s. 13).

Para Vakfı'nın Osmanlı Vakıf Kurumu İçerisindeki Yeri ve İşleyişi

Öncelikle Osmanlı iktisadi zihniyet tasavvurunun ürünü olan para vakıflarının doğrudan iktisadi amaçlı kurgulanmadığı belirtilmelidir. Vakıflar, asıl amaçları doğrultusunda gerçekleştirdikleri sosyo-kültürel hizmetlerin sürdürülebilir kılınmasında devreye giren iktisadi işlemler sayesinde sosyo-ekonomik hizmetlere de katkı sağlamışlardır. Hizmetlerin birbirleri ile uyumluluğu ve devamlılığı üzerinden temel kuralları belirlendikten sonra vakfedilen malın cinsine göre vakıflar; gayrimenkul ve menkul olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Gayrimenkul vakıflarda taşınmazlar, menkul vakıflarda ise taşınabilir mallar vakfedilmiştir. Para vakfı, taşınabilir malların vakfedildiği menkul vakıf statüsündedir (Tabakoğlu, 2016, s. 193) Osmanlı iktisadi zihniyet tasavvuruna göre; “iktisadi faaliyetlerin amacı insan ihtiyaçlarını karşılamaktır” prensibinden hareketle menkul vakıflarda vakfedilen paraların,

vakıfların amacına ulaşmak için araç olarak kullanıldığını söylemek mümkündür (Genç, 2013, s. 62).

Kurumun çatısı oluşturulduktan sonra vakıf kurma aşamasında hareket kabiliyetinin sınırları vâkıfların istekleri ve iktisadi durumları ölçüsünde değişkenlik göstermiştir. Gayrimenkul ve menkul vakıfların kurulabilmesi için zorunlu tutulan bir meblağ ya da menkul tarifi verilmeyerek sistem desteklenmiştir. Bu sayede, toplumun tüm kesimleri aynı çatı altında buluşturulmuş, vakıf kurma şartlarını sağlayan Osmanlı tebaasına mensup kadın-erkek herkese vakıf kurma yetkisi verilmiştir. Diğer yandan, 50 kuruş ya da 10.000 kuruş, 5 ev ya da 2 yastık vakfetmenin arasında manevi olarak bir fark bulunmaması vakıf kurumunun kapsayıcılığını, eşitlikçi vasfını artıran önemli unsurlardan bir diğeridir.⁶

Vakfedilen paralar, vakfiyelerde belirlenmiş işletim usulleri ile değerlendirilip vakfın amacı doğrultusunda hayır işlerinde kullanılmıştır. Sözü geçen işletme usullerinin Osmanlı'nın kredi piyasalarında kullanılan şer'i usuller olduğu bilinmelidir. Devlet tarafından belirlendiği için vakıf nema oranları (%10-%15) ile kredi piyasaları kâr oranları (%10-%20) arasında büyük farklılıklar yoktur (Ahabab, 2017, s. 52).⁷

Sadece nakit para ile kurulan vakıflar olduğu gibi para ve gayrimenkulün birlikte vakfedildiği örnekler de bulunmaktadır.⁸ Bu durumda gayrimenkullerin kiralari ve vakıf paralarının işletilmesinden gelen gelirler toplu şekilde aynı amaç için kullanılmıştır. Ayrıca çalışmalarda gözden kaçan önemli bir husus gayrimenkul vakıflarının içinde de para vakfi işletme usulünün kullanılabilir olmasıdır. Burada gayrimenkullerden toplu alınan kiralari/muacelenin para vakıfları işletme usulleri ile değerlendirilmesi söz konusudur. Vakfiyeler sayesinde para vakfi işletme usulünün gayrimenkul vakıflarında tespiti, şartlar gerektirdikçe sistemin birbiri üzerinden nasıl kurgulandığını göstermektedir. Dahası verilerden yola çıkarak paranın tek başına vakfedil-

6 1795: 8/95/31.;1908: 8/169/71

7 Belirlenen kâr oranları aynı zamanda ribahorlar ile mücadele etmek için de kullanılmıştır. Düşük oranlar sayesinde halkın para vakıflarından borç alması teşvik edilerek ribahorların yüksek oranlarından zarar görmesi engellenmeye çalışılmıştır.

8 Osmanlı'da ilk para vakfının ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemekle beraber 1423'te Edirne'de kurulmuş vakıf bugüne kadar kaydı tespit edilen erken tarihli ilk vakıftır (Mandaville, 1998, s. 51). Vakıfta paranın yanı sıra mülk de vakfedilmiştir. Paranın yanı sıra mülkün vakfedildiği farklı örnekler için bakınız (1788: 8/95/20b., 1699: 8/95/24., 1792: 8/95/26., 1634: 8/95/42., 1799: 8/95/43., 1772: 8/95/4c.). Bir vakfın para vakfi olabilmesi için sadece nakit vakfedilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

meye başlamadan önce gayrimenkul vakıflarının içinde bir kredi unsuru olarak varlığını sürdürmüş olabileceğini söylemek mümkündür.

Bu sayede vakıfların doğal işleyişi sırasında gerçekleşen para hareketlerinin öncelikli olarak iktisadi sistemin değil kurumun amacına yönelik olduğu tespit edilmiştir. Süreç içerisinde ise dolaylı yoldan şüphesiz ki iktisadi sisteme de katkıda bulunulmuştur. İç içe geçen söz konusu işleyişler Osmanlı'nın örf ve genel eğilimlere dayalı gelenekçi yapısının ve insan odaklı işe sisteminin yansımasıdır (Genç, 2013, s. 51).

Gelenekçi eğilim bir başka deyişle olagelene göre hareket etme eğilimi gereği, para vakıflarının caizliği meselesinde olduğu gibi, zaman zaman aksadığı durumlarla karşılaşılrsa da sistemin bir şekilde tekrar aynı yönde karar aldığı tespit edilmiştir. Paranın vakfedilmesi hususunda 7. yüzyılda müçtehit imamlar zamanında başlayan tartışmalar aralıklarla alevlenerek devam etmiş, 16. yüzyılın ortalarına doğru (Kanuni dönemi) yaşanan şiddetli tartışmalar sonunda para vakıflarının faaliyetleri yasaklanmıştır (Özcan, 2003, ss. 36-38 ve Özcan, 2000, s. 31). İki yıl boyunca kapalı kalan para vakıflarının gördüğü hizmetler durma noktasına gelmiştir. Başta Sofyalı Bali Efendi olmak üzere dönemin önde gelen şahsiyetlerinin Kanuni'ye yaptıkları baskı sonunda 1548 tarihli "*esas olarak hayır hizmeti yapmak için vakıf kurmak isteyen hayırseverler altın veya gümüşten birini tercih ederek kendi vakıflarını kurabileceklerdir*" fermanıyla para vakıfları bu tarihten itibaren kesintiye uğramadan hizmetlerine devam etmiştir. Kanuni'den sonra gelen padişahlar kararı yenilemiş, şeyhülislâmlar konu hakkında lehte fetvalar vermişlerdir (Özcan, 2000, s. 31; Kurt, 1996, s. 49). Zamanın devrimi sayılabilecek bu uygulama dönemin diğer alimleri tarafından da desteklenerek "Vakıf Medeniyeti"ne giden yol açılmıştır. 1483-1928 yılları arasında sadece İstanbul'da 3951 para vakfı kurulmuştur (Kurt, 1996, s. 95). Para vakfı tartışmaları sürecinde Osmanlı'nın pragmatik, esnek ve müzakereci yapısının sorunları aşmadaki rolü belirgindir.

Her ne kadar kurumların işlevi ve işleyişi konusunda farklı fikirler olsa da kurumların toplumdaki yasalar, yazılı olan ve olmayan kurallar ile kültürel faktörlerden etkilendiği ortak görüş olarak kabul edilmektedir. Burada önemli olan para vakıflarının yerine getirdiği hizmetlerin vasıfları, işlevi, sürdürülebilirliği ve insan davranışları üzerindeki etkisinin yanı sıra ekonomik hayata katkılarının da göz ardı edilmeyerek bütün halinde anlamlandırılmasıdır.

Ticari işlemlerde kullanılan borçlanma usullerinden bazılarının para vakfı işletme usulleri olarak da kullanılması bir yandan vakıfların kapsayıcılığına, diğer yandan devletin sosyal-ekonomik-idari ve mali ilişkilerinin griftliğine örnek teşkil etmektedir. Borç verme usullerinden muâmele-i şer'iyeye ve *bey* işlemleri para vakıflarında en sık kullanılan işletim usulleridir. *Muâmele*, alınan borcun belli bir oranda fazlalıkla geri ödenmesi için yapılan akittir (Aybakan, 2005, s. 320). Buradaki muamele, vakıf parasının belirli bir müddet ve kazanç karşılığında borç verilmesi işlemidir. Bey ise mübadele anlamına gelmekte, ticarete alışverişi, İslâm hukukunda ise satışı ifade etmektedir (Özcan, 2003, ss. 69-70). İşlem, “bey‘bi‘l-vefâ” ve “bey‘bi‘l-istiğlâl” olarak iki uygulama alanına sahiptir. Satış sözleşmesinin bir çeşidi olan *bey‘bi‘l-vefâ*, rehin yönü ağır basan ve bir malı parasını iade edince geri almak şartıyla yapılan satıştır. İktisadi hayatın gelişmesi ve ticari ilişkilerin artması daha fazla borç/alacak ilişkisini gündeme getirmiştir. Zamanla borç işlemlerinin rehin ile yapılması zorlaşmış, bunun için alınan borca karşılık satış işlemi yapılması uygun görülmüştür. Bir başka ifade ile kişiler piyasadan borç bulabilmek için mallarını teminat olarak göstermişlerdir. Borç geri ödendiğinde satış işlemi kaldırılarak mal eski sahibine dönmektedir. Süre zarfında borcu veren kişi rehin aldığı malın sadece kullanım hakkına sahip olmaktadır. Alınan borç çoğu zaman malın gerçek değerinden daha azdır (Özcan, 2003, ss. 70-71).

Kredi alan kişinin iş yerini ya da evini kredi süresince terk etmeden kullanabilmesi için geliştirilen yöntemin adı ise *bey‘bi‘l-istiğlâl*dir. Bir şeyin kâr ve gelirini almak olan *istiğlâl*, malın gelirinden faydalanmak için onu borçluya kiralamak şeklindeki satıştır (Bayındır, 1992, s. 22). Alınan kira bedeli mülkün gerçek kira değeri kadar değil, verilen borcun neması kadardır. Yöntem sayesinde borçlu nakit ihtiyacını karşılarken aynı zamanda mülkünü kullanmaya devam etmiş ve borç işlemlerinde ribadan uzaklaşmıştır. Para vakıflarında sıklıkla kullanılan yöntemin pek çok örneği bulunmaktadır; 1564’de Şehsuvar beyin vakfettiği 900 akçeyi borç alan Hüseyin bunun karşılığında evini istiğlâl yöntemi ile Şehsuvar beyin kurduğu vakfa bey etmiştir. Karşılığında vakıf mütevellisine her sene kira olarak 90 akçe vermeyi kabul etmiştir. (Günalan, 2010, s. 322). Yıllık %10 oranına denk gelen bu kira, evin gerçek kira değeri değil, alınan borcun bir yıllık neması kadardır. Para vakıflarının işletmesinde kullanılan bazı borçlanma usullerinin ticari piyasalarda da kullanımının hem vakıflara hem de ticarete aşına olan kişileri sisteme dahil etmede kolaylık sağladığı muhakkaktır. Görüldüğü üzere, vakıfların bu özelliklerinin toplum tarafından bilinirliği iktisadi sistemin kapsayıcılığına

önemli katkılar sağlayan bir teşvik unsuru olmuştur. Diğer yandan, insan davranışlarını kısıtlayan kurallar ihmal edilmeyerek vakıfların asıl amacının dışına çıkması engellenmiştir.

Ayrıca *muâmele-i şer'îyye* ve *bey* usullerinin bazı değişimler geçirerek uzun süre kullanımına ek olarak 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren tahvil alımının para vakfı işletme usulleri arasına eklendiği tespit edilmiştir. Bu tarz mali yeniliklerin piyasalarla birlikte vakıflarda kullanımının gerekli düzenlemeler ile teşvik edilmesi para vakıflarına yeni bir dinamizm kazandırmıştır. Örneklerden, yenilikleri takip eden yöneticilerin de gelişen piyasa şartlarına uyum sağladığı anlaşılmaktadır. Sahaf esnaf sandığı muhasebesinde tespit edilen bulgulara göre, 1873-1875 yılları arasında birkaç kez tahvil alımı yapan sandık mütevellisi son olarak nominal değeri 50 lira olan tahvilleri Kasım 1875'te 2.965 kuruşa, 12 Kasım 1875'te ise 2.640 kuruşa alarak sandık varlıkları içine eklemiştir. Bu aşamada Osmanlı'nın Ekim 1875'te kredilere ilişkin ödemeleri durdurduğunu açıklamasının ardından tahvil fiyatlarının en düşük seviyelere indiği belirtilmelidir. Sandık mütevellisi tarafından yapılan son iki tahvil alımının tarihleri de görüldüğü üzere Ekim 1875'teki Ramazan Kararnamesi'nden hemen sonrasındır. Muhasebelerdeki hesap hareketlerinden mütevellinin piyasayı yakından takip ettiği, tahvil fiyatlarındaki düşüştüden hemen sonra yeniden alım yaparak kârını artırmayı hedeflediği anlaşılmıştır (Gürsoy, 2015, ss. 229-231). Elde edilen kârın kısa dönemde vakfın hizmetlerini görmesi, uzun dönemde ise vakfın sürdürülebilirliğine katkı sağlaması açısından önemi büyüktür.

İktisadi zihniyetin gelenekçilik olarak bilinen bacağına vakıf muhasebelerine yansması ise kullanılan muhasebe yönteminin uzun yıllar değişmemesinden izlenebilir. Muhasebe hareketlerinin incelenmesine oldukça katkı sağlayan “Merdiven yöntemi”, İlhanlılardan Selçuklu'ya oradan da Osmanlı'ya geçerek 20. yüzyılın başlarına kadar kesintisiz kullanılmıştır (Elitaş, 2008, s. 182). Sürdürülebilir kurumsallaşma örneği olan bu yöntem aynı zamanda devletler arası kültür ve kurum alışverişinin de bir yansımasıdır. Bu sayede vakıfların muhasebeleri yüzyıllarca göreneğe/olagelene aykırı olmadan aynı usulle tutulmaya devam etmiştir. Mehmet Genç'in gelenekçilik olarak adlandırdığı uygulamada zaman içinde oluşan sosyal ve iktisadi ilişkileri sürdürülebilir kılmak adına gerekmedikçe sistemin değiştirilmediği bir kez daha görülmüştür (Genç, 2013, s. 50).

Devletlerin iktisadi hayatı dengede tutabilmesi denetim mekanizmasını da etkili biçimde çalıştırmasına bağlıdır. İktisadi hayatta önemli roller üstlenen vakıfların sürdürülebilirliğinin önemli noktalarından bir diğeri de sözü geçen muhasebelerin gereğince denetlenmesidir. Bu kapsamda iki aşamalı yürütülen denetimde; öncelikle vakfın hizmet götürdüğü kişilerden denetleme görevini hasbi/gönüllü olarak yapmaları istenmiştir. Diğer bir deyişle, mahalle çeşmesi için vakfedilen vakfın sürdürülebilirliği mahallede yaşayanlarla ilişkilidir. Mahalle avarızlarına, esnaf sandıklarına ya da yeniçeri orta sandıklarına vakfedilen vakıfların da aynı şekilde sandığa bağlı esnaf ustaları, yeniçeri ağaları ve mahallenin ileri gelenleri tarafından gönüllü olarak denetlenmesinin istendiği örnekler mevcuttur.⁹ Vakıf ne kadar uzun ömürlü olur ise hizmetlerden yararlananların ihtiyaçları da o nispette karşılanacaktır. Vakıf yöneticileri olan mütevelliler ise vakfiye şartları doğrultusunda vakfın evraklarını ve muhasebesini mahalle halkından isteyen herkese ibraz etmekle yükümlüdür.¹⁰

İkinci aşamada ise 16. yüzyılın sonlarına kadar Kadılar, 1581-1831 arasında Kadılar ile birlikte Evkaf Müfettişliği'nin resmi görevlileri denetçi olmuşlardır.¹¹ Resmi görevliler vakfın büyüklüğüne göre "harc-ı muhasebe" adı altında günlük ya da yıllık belirlenen cüzi bir ücret almışlardır.¹² Bu ücretin vakıf tarafından verildiği belirtilmelidir. Vakıf şartlarında mutlaka her iki denetçiden bahsedilmiş ve resmi denetimin yapılma sıklığı altı ay, bir yıl, üç yıl, beş yıl şeklinde kaydedilmiştir. Kullanılan muhasebe yönteminin yüzyıllar boyu değişmemesi görevlilerin işini oldukça kolaylaştırmış olmalıdır.

Neticede Osmanlı'nın eşitlikçi ve sürdürülebilir iktisadi zihniyet tasavvurunun vakıfların kurumsallaşmasında oldukça etkili olduğu görülmektedir. Farklı yüzyıllarda yazılmış vakfiyelerden vakıf işleyişlerinin, işletme usullerinin, nema oranlarının, muhasebe kontrollerinin olagelene uygun yürütüldüğü tespit edilmiştir. Anlatılanların ışığında vakıflar ve özelde para vakıflarının detaylı incelenmesiyle günümüzün çözümü zor gözükten iktisadi problemlerine farklı yaklaşımlar sunacağı düşünülmektedir.

9 1766: 8/95/3., 1795: 8/95/31, 1815: 8/95/71, 1808: 8/129/64, 1806: 8/95/65, 1874: 8/145/15b

10 1806: 8/95/65., 1795: 8/95/31

11 Bu tarihten sonra merkezileştirme çalışmaları kapsamında Haremeyn vakıfları ve Fetfapenahiye ait vakıfların dışında kalanlar Evkaf Nezareti'ne bağlanmıştır. (Öztürk 1995, s. 68.)

12 1815: 8/95/72., 1766: 8/95/3., 1830: 8/95/88., 1835: 8/129/1., 1840: 8/129/5.; 1842: 8/129/11.; 1842: 8/129/12.; 1842: 8/129/14

Osmanlı Devleti İktisadi Zihniyetinde Para Vakıflarının Yeri: Kurumsal Teori, Siyasal İktisat, İktisadi Kalkınma Perspektifleri ile Disiplinlerarası Bir Bakış

Bahsi geçen iâşe, gelenekçilik ve fiskalizm ilkelerine bakıldığında işleyişin hem ekonomi hem de insan için, talep değil arz yönlü diğer bir deyişle alıcı değil verici yönlü düzenlendiği görülmektedir. Geçmişin tecrübelerine sahip çıkan sistemde devletin varlığını sürdürebilmesi için önde gelen hedef adalet, adaletin hedefi ise sosyal refahı sağlamaktır. Ekonominin talep değil arz yönlü olması, adaletin ve sosyal ferahın hedeflenmesi aynı zamanda İslâm iktisadının temel vurgularındandır. Buradan hareketle, Osmanlı iktisat sisteminin uygulamasında öncelikle ekonomiyi kayıt altına alabilmek için gelir kaynaklarının tespit edilmesine yönelik sayımlar yapılmıştır. Tımar sistemini teşkilatlandırmak için yapılan tapu tahrirleri ile gelir kaynakları izlenmeye başlamıştır. Ardından nakdi sistemi oluşturan merkez maliyesi ve en sonunda vakıflar kayda geçirilmiştir (Tabakoğlu, 2016, ss. 185-193). Vakıflar mali sistemin içinde devletin eğitim, sağlık, bayındırlık, sosyal yardım ve diyanet yatırımlarını yürüten üçüncü ayağıdır. Bir başka deyişle fiskalizm ilkesinin uygulanmasında önemli role sahiptir. Devlet, yapması gereken kamu harcamalarını vakıflara devrederek belirtilen hizmetlere pay ayırmamış bu sayede hazine gelirlerini mümkün olduğunca yüksek tutmuştur. Buna karşılık, vakıflar hizmetleri karşılığında vergiden muaf olmuşlardır. Bu durum dönemin bütçelerinde açıkça görülmektedir. (Özvar, 2006, ss. 213-214; Barkan, 2000, s. 642).

Osmanlı Devleti'nde dışlayıcı kurumların hâkim olduğunu, bundan dolayı da Osmanlı Devleti'nin iktisadi kalkınmada geri kaldığını iddia eden Acemoğlu ve Robinson (2014), Osmanlı Devleti'nde hangi kurumların, neden ve nasıl ortaya çıktığını açıklamazken kurumlara çok genel bir çerçevede yaklaşarak hangi kurumların neden kapsayıcı veya dışlayıcı olduğu sorusu üzerinde durmamaktadır. İslam hukukunu kurumsal analizinin merkezine alan Kuran (2012) ise Osmanlı Devleti'nde vakıflar dışında gelişmiş örgütsel yapıların ortaya çıkmamasını Osmanlı Devleti'nin iktisadi kalkınmada geri kalmasının esas sebebi olarak göstermektedir. Kuran'a (2012) göre, vakıflar yüzyıllar boyunca aynı çerçeve içinde yönetilmeye çalışılmış, Avrupa'da gelişen yeni yönetim sistemleri ve şirketleşmede görülen yaklaşımlar benimsenmemiştir. Böylece vakıfların ekonomiye katkısı çok sınırlı kalmış ve günün gereklerini yerine getirecek kapasiteye ulaşamamıştır. Bu yaklaşım da vakıfların iktisadi sistemdeki vasıflarını onları ortaya çıkaran iktisadi fikirler, ikti-

sadi sistem tasavvuru çerçevesinde incelemeyerek Osmanlı iktisat sisteminin kapitalist sistemden neden farklılaştığını açıklamamaktadır. Bu örneklerde görülen kurumsal teori ile tarihi iktisadi kalkınma farklılıklarını açıklamaya çalışan araştırmalarda kurumların bireylerin davranışlarını şekillendirdiği üzerinde durulurken hangi kurumların, hangi şartlarda, nasıl ortaya çıktığı konusu üzerinde durulmamaktadır. Bizce çok önemli bu eksikliği siyaset iktisat çalışmaları iktisadi fikirlerin kurumların oluşumuna yaptığı vurgu ile ortadan kaldırmaya çalışmaktadır.

Siyaset iktisat alanında son yıllarda öne çıkan çalışmalar ekonomi politikası kararlarını alan yönetici elitlerin iktisadi sistem tasavvurlarının ekonomik sistemdeki etkilerini detaylı bir şekilde inceleyerek ve farklı ülkelerde ortaya çıkan kurumsal yapıları açıklama getirerek, kurumsal analizlerde eksikliği görülen bir boşluğu doldurmaya çalışmaktadır (Campbell, 1998; Blyth, 2002; Ban, 2016). Bu çalışma, bu teorik çerçeveyi kullanarak para vakıflarının geleneksel Osmanlı iktisat sistemini ortaya çıkaran iktisat, fiska- lizm ve gelenekçilik üçlü koordinat sistemi ve iktisadi sistem tasavvurunun ürünleri olduğunu vurgulayarak, para vakıflarının özelliklerini açıklamaya çalışmaktadır. Kapsayıcı, eşitlikçi ve sürdürülebilir bir iktisat sistemi orta- ya çıkarmak isteyen Osmanlı yönetici eliti, para vakıflarının da bu amaç- lara hizmet etmesini sağlamıştır. Böylece, para vakıfları Osmanlı halkının ekonomik davranışlarını da etkilemeyi başarmıştır. Para vakıfları sayesinde toplumun her kesiminin iktisadi sisteme katılımı sağlanmış, hiçbir grup dış- lanmamış, kişilerin birikimi olan paraların dolaşıma sokulması sağlanmıştır. Böylece, para vakıflarının ayrı bir dinamizm kazanarak vakıf sandıklarında kümelenmeye başladıkları tespit edilmiştir. Vakıflar mahallelerde avarız san- dığı, esnaf zümrelerinde esnaf sandığı ve yeniçeri ortalarında yeniçeri orta sandıkları olarak kümelenmişlerdir. Sandıklarda birden fazla para vakfının vakfedilebilmesi nakitlerin ortak havuzlarda birikmesini sağlayarak toplu para hareketlerine imkân vermiştir.

Yüzyıllar boyunca bu vasıflarını yerine getiren para vakıfları iktisat ve gele- nekçilik ilkeleriyle örtüşmekle kalmamış, Osmanlı'nın adalet ve sosyal refah hedefi çerçevesinde gerçekleştirdiği mali kararlarında fiska- lizm ilkesinden ödün verilmeyerek gerekli önlemler alınmakla beraber zaman içerisinde de- ğişikliklere gidilmiştir (Genç, 2013, ss. 52-54). İmparatorluğun ilk günlerin- den itibaren tımar sistemine dayalı mali düzenine 15. yüzyılın ortalarından sonra iltizam, 1695-1840 arasında ise malikane sistemi eklenmiştir (Taba- koğlu, 2016, ss. 218-220).

Kişilerin ellerinde biriken paralar vakıf kurumu aracılığı ile iktisadi sisteme dahil edilirken mukataalardan (vergi birimi) alınan aynı vergilerin iltizam sistemi sayesinde nakit hale getirilip merkeze yollandığı görülmektedir (Genç, 2013, s. 102). İltizam sisteminin yaygınlaşması ile birlikte 1547-1548 yıllarında başlayan bütçe fazlalığı 1566-1568 arasında devam etmiş, yüzyılın sonlarına doğru ise giderek açık vermeye başlamıştır (Çakır, 2006, s. 180). Yüzyıllar boyunca toplumun tüm kesimlerini iktisadi sisteme dahil eden, onların yararlanacağı hizmetleri finanse eden para vakıfları, mali sistemde meydana gelen değişikliklerle eşitlikçi ve sürdürülebilir iktisadi sistem tasavvurunun gereklerini yerine getirmiştir.

Görüldüğü gibi vakıf kurumu Osmanlı'nın zihniyet yapısı ve iktisadi sistem tasavvuru üzerine inşa edilmiştir. Para vakıfları da Osmanlıların vakıf sistemine getirdiği önemli bir yenilik olarak dikkat çekmektedir. Zaman içinde oluşturulan geleneksel iktisat sisteminin sürdürülebilir kılınması insan davranışları üzerindeki etkisi ile gözlemlenmektedir. Kişilerin sistem içinde kendilerine yer bulup ne ölçüde benimsediği örnekleri verilen vakfiyelerin takibi ile mümkündür. Araştırmanın halkın kurmuş olduğu para vakıflarına dayandırılması, bir yandan mahalle seviyesindeki sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yaşantıyı detaylandırırken diğer yandan kurumsal değişimin evrelerini tespit etmeye imkân sağlamıştır. Toplumun her kesimi para vakıflarının işleyişinde aktif rol alabilmiş, sistemden dışlanmamıştır. Bu da para vakıflarının iktisadi sistem tasavvurunun dışlayıcı olmayan, kapsayıcı ve eşitlikçi özelliklerini yansıttığını göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışma disiplinler arası bir bakış açısıyla, Osmanlı Devleti'nde para vakfi özelinde vakıf kurumlarının geleneksel Osmanlı iktisadi zihniyetinin bir yansıması olduklarını vurgulayarak Osmanlı toplumunda kapsayıcı ve eşitlikçi bir fonksiyonu yerine getirdiklerini belirtmektedir. Dahası, para vakıfları bir yandan vakıf kurumunun sürdürülebilir kılınmasına yardımcı olurken diğer yandan iktisadi sisteme de katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla bu çalışma, iktisadi fikirlerin kurumların oluşumu, gelişimi ve işleyişi üzerine etkilerini Osmanlı Devleti özelinde inceleyerek iktisat tarihi, iktisadi kalkınma, siyasal iktisat ve kurumsal teori gibi araştırma alanlarına önemli katkılar yapmaktadır. Osmanlı Devleti tecrübesinin, bu çalışmada olduğu gibi disiplinler arası bir yaklaşımla incelenmesinin günümüzde tartışılmakta olan pek çok konuya ışık tutabileceği düşüncesindeyiz.

Osmanlı Devleti tecrübesinde, vakıf denilince akla genellikle büyük vakıfların yaptıkları hizmetler gelmekte ve doğal olarak ön planda bu türlü hayratlar görülmektedir. Halbuki vakıf kurumunun sürdürülebilirliğine üzerinde çok fazla durulmayan halkın kurduğu daha yerel ve küçük vakıfların katkıları göz ardı edilmeyecek seviyededir. Sayıları binlerle ifade edilen bu vakıflar incelendiğinde Osmanlı toplumunun dinamizmini görmek mümkün olacaktır. Vakıfların kapsayıcılığı göz önüne alındığında ise bu tür küçük vakıfların sisteme katkıları sayesinde vakıfların statik değil dinamik kurumlar olduğu, zaman içinde önemli değişim ve dönüşümler geçirdikleri anlaşılmaktadır.

Toplumlardaki hâkim iktisadi düşünce ve zihniyet kurumların yerleşmesi, vasıflarının belirlenmesi, iktisadi sistem ve toplum içinde oynadıkları rollerin ortaya çıkmasında önemli bir paya sahiptir. Buradan hareketle, Osmanlı Devleti'nin geleneksel iktisadi sistem tasavvurunun etkisiyle vakıf kurumunun ve daha özelde para vakıflarının toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında, beşikten mezara sosyal hizmetlerin devlete ek yük getirmeden yerine getirilmesinde ve toplumda daha kapsayıcı bir yapının ortaya çıkmasında çok önemli vasıflar gösterdiklerini söyleyebiliriz. Bu tarihi tecrübe aslında günümüzde pek çok ülkede kapitalist sistemin olumsuz yansımaları olarak görülen açlık, yoksulluk, gelir eşitsizliği ve adaletsizliği, çevresel sorunlar ve sürdürülebilirlik gibi konulara da ışık tutabilecektir. Modern dünya gerçekleri dikkate alındığında, geleneksel vakıf kurumu ve bu kurumu ortaya çıkaran iktisadi zihniyetin günümüz koşullarına uyarlanarak daha iyi bir gelecek için yol gösterici olabileceği düşüncesindeyiz. Bu tür bir dönüşüm için gerekli olan iktisadi fikirlerin toplumda yaygınlaşması için Osmanlı Devleti tarihinin bizlere önemli bir hazine bıraktığını düşünüyoruz. Bu hazineden en iyi şekilde yararlanabilmek, tarihsel kurumları günümüze uyarlayabilmek, sorunlarımıza çözümler üretebilmek için sadece “okyanusta bir damla” kadarını keşfedebildiğimiz Osmanlı mirasından sonuna kadar yararlanabilmek ve diğer araştırma alanlarının istifadesine sunmak çok farklı alanlarda çalışan araştırmacılar için çok kıymetli bir imkân sunuyor.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Recently, there has been an interest in studies that situate economic history of the Ottoman Empire within the larger literature on the historical trajectories of economic development which is dominated by Europe-based explanations (Pomeranz, 2000; Bagchi, 2008; Allen et al. 2011). In this regard, it is commonplace to use the institutional theory perspective to study Ottoman economic development experience. This allows to link the Ottoman studies within the larger international academic literature on economic history, economic development, and political economy. Among the research that provide divergent approaches to the economic development trajectory of the Ottoman State, two stand out: “Why Nations Fail?” by Acemoglu and Robinson (2014) and “The Long Divergence” by Timur Kuran (2012).

Acemoglu and Robinson (2014) argue that divergent economic development trajectories of countries reflect the dominance of inclusive versus extractive economic and political institutions. Countries with inclusive political institutions protect intellectual property, respect rule of law, and allow their citizens to pursue their business interests in an economic system where state intervention is limited. Countries where inclusive political institutions are prevalent, pave the way for inclusive economic institutions so that gains from economic activity are widely shared among the population. Consequently, countries with inclusive political and economic institutions spur sustainable economic growth in the long-term whereas in countries with extractive economic and political institutions economic gains are not shared widely within the population and economic growth is not sustainable. According to this explanation, Ottoman State could not achieve sustainable economic growth with the prevailing extractive political and economic institutions. Thus, the Ottoman State fell behind in terms of living conditions, wealth, and prosperity.

Kuran (2012) on the other hand claims that Islamic law as an institution prevented the economic system in the Ottoman Empire to produce complex organizations like the corporations in Europe. As a result, waqf became the most complex economic organization in the Ottoman State but waqfs could not improve their operations and they could not evolve into complex organizations like their European counterparts. Therefore, Islamic law as an institution and waqf as an organization could not bring economic success to the Ottoman State and the Ottoman economic system lagged behind the capitalist development in Europe.

While these studies are invaluable in different respects, they come short in contextualizing the Ottoman economic development experience within the persistent economic mentality in the Ottoman State and how this economic mentality resulted in divergent institutions and an egalitarian, sustainable economic system compared to the capitalist economic development in Europe. In other words, the economic logic within the Ottoman State had distinctive priorities and principles compared to the capitalist logic in Europe. Therefore, the institutions in the Ottoman State preserved peculiar economic ideas and mentality through time despite the fierce competition they faced from capitalism.

This study examines the economic ideas, mentality behind the institutions in the classical Ottoman economic system. For this purpose, the paper investigates how the economic mentality in the Ottoman state resulted in the foundation and advance of cash waqfs in the vast territories of the Ottoman Empire. This study utilizes institutional theory perspective to study how prevalent economic ideas and mentality within the state administration and ruling elites play a crucial role for the foundation and advance of certain type of institutions. Within this context, the cash waqfs are investigated as an outcome of the prevailing economic ideas and mentality in the Ottoman ruling elite. This analysis brings an interdisciplinary perspective to the study of Ottoman economic development experience and shows that cash waqfs remained inclusive institutions for centuries, they brought novelties to the general waqf system, and they remained the cornerstone of the egalitarian and sustainable classical Ottoman economic system.

Methodology

Institutional theory comes in different variants in different disciplines (Hall and Taylor, 1996; North, 2002; Campbell, 2004; Leite et al. 2014). In contrast to the rationalist, interest-based explanations, a new perspective in institutional theory advocates the role of ideas and norms in the foundation of institutions. This perspective is common especially in political economy studies which posit that the economic ideas of ruling elites have a long-lasting impact on the institutional foundations of an economic system (Blyth, 2002; Stilwell, 2011; Ban, 2016; Farrell et al. 2017). Relatedly, Thurbon (2016) underlines that in South Korea the developmental mindset of the ruling elite had a critical and influential role in the economic development drive, industrial policy and technological advancement. Thus, the prevalent

economic ideas and mentality of the ruling elite has a durable impact on state priorities in economic development trajectory, structure of the economic system, distribution of income and wealth, and their impact on society (Dellepiane-Avellaneda, 2015).

Mehmet Genç (1989, 2013, 2014a, 2014b) provides a detailed examination of the economic ideas or mentality of the Ottoman ruling elite with his comprehensive archival work on the classical economic system in the Ottoman Empire. In contrast to Ülgener's (2006) emphasis on social foundations of Ottoman economic mentality, Genç provides a state-based examination of economic mentality in the classical Ottoman economic system with his focus on ruling elites' economic policy decisions. This study utilizes Genç's state or ruling elite-based analysis for the investigation of economic mentality, prevalent economic ideas in the classical Ottoman economic system. This analysis reveals that cash waqfs are reflections of the three key principles behind the Ottoman economic mentality: provisionalism, fiscalism and traditionalism (Genç 1989, 2013, 2014a, 2014b).

Provisionalism refers to the principle that Ottoman ruling elite saw the classical Ottoman economic system from the eyes of the consumer and their main priority was to ensure that consumers could easily access plenty of goods and services with low prices and high quality. Fiscalism principle ensures that state revenues are maximized, and expenditures are minimized for a sustainable state treasury. Finally, the traditionalism principle aims to preserve the equilibrium achieved in the economic activities and social affairs. In the case of change in the social and economic equilibrium, traditionalism principle proposes to maintain the new equilibrium by adherence to traditional norms and values.

Findings

Waqfs are the cornerstone of the socio-economic system the Ottomans aimed to establish and cash waqfs represent a novelty classical Ottoman economic system brought to the general waqf system (Genç, 2014b). This paper articulates that cash waqfs are the reflections of classical Ottoman economic mentality found in the principles of provisionalism, fiscalism and traditionalism. In other words, cash waqfs as institutions are the product of Ottoman economic ideas and mentality found in the classical Ottoman economic system. Waqfs and cash waqfs preserved their inclusive nature through centu-

ries, served the classical economic system by bringing novelties in different time periods, and enabled the sustainability of the egalitarian classical Ottoman economic system despite the capitalist pressure from Europe.

Genç describes the principles of provisionalism, fiscalism, and traditionalism as a three-coordinate system in which every decision of the Ottoman ruling elite may approach one of the coordinates but stays within the limits of the three-coordinate system. Cash waqfs as reflections of an egalitarian and sustainable classical Ottoman economic system, remained within the three-coordinate system through centuries. As a reflection of provisionalism principle, cash waqfs served the interests of both rich and poor, male and female Muslims and non-Muslim in the Ottoman Empire. The rights and privileges of every Ottoman citizen were the same in the cash waqfs irrespective of whether they endowed 50 or 10.000 kuruş, 5 houses or 2 pillows. As a reflection of fiscalism principle, cash waqfs were not a burden to the Ottoman treasury and small neighborhoods or large waqfs were self-sufficient with their own resources. These cash waqfs provided social services to all the segments of Ottoman society “from the cradle to the grave” by remaining self-sufficient. As a reflection of the traditionalism principle, cash waqfs preserved their system, used the same accounting principles through centuries, and remained the indispensable parts of the classical Ottoman economic system. These features of Ottoman cash waqfs accentuate that they were reflections of the classical Ottoman economic mentality, remained as inclusive institutions for centuries, and they brought novelties to the general waqf system.

Conclusion

This paper brings an interdisciplinary perspective to the Ottoman economic development experience by utilizing economic development, economic history, institutional theory and political economy literatures. The paper posits that cash waqfs were the reflections of classical Ottoman economic ideas and mentality manifested in the principles of provisionalism, fiscalism and traditionalism. Cash waqfs brought novelties to the general waqf system, remained inclusive institutions through centuries and became the cornerstone of egalitarian and sustainable classical Ottoman economic system. We believe that in pursuit of achieving egalitarian and sustainable economic systems to address contemporary challenges, Ottoman experience can guide us and become a subject of not only research in history but also economics, political economy, sociology, political science and many other disciplines.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- İstanbul Müftülüğü, Şeriye Sicil Arşivi (İMŞSA), Davutpaşa Mahkemesi Defter no: 95, v. 3. 28. 31. 46b. 47b. 65. 71. 72. 76. 77.;
- Defter no: 129, v. 1, 2, 5, 9b, 11, 12, 14, 64, 68.; Defter no: 145, v. 12. 15., 15b. 34.; Defter no: 169, v. 71
- İMŞSA., Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi Defter no: 107, v. 49. 71.
- İMŞSA., Mahmut Paşa Mahkemesi Defter no: 166, v. 76.

Kitap ve Makaleler

- Acemoglu, D. ve Robinson, J. A. (2014). *Ulusların düşüşü: güç, zenginlik ve yoksulluğun kökenleri*, çev. Faruk Rasim Velioğlu, İstanbul: Doğan Kitap.
- Ahbab, Y. (2017). Kalkandelen para vakıfları. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3(5), 49-71.
- Allen, R. C., Bassino, J. P., Ma, D., Moll Murata, C., & Van Zanden, J. L. (2011). Wages, prices, and living standards in China, 1738–1925: in comparison with Europe, Japan, and India. *The Economic History Review*, 64, 8-38.
- Arsebük, E. (1938). *Medeni hukuk, başlangıç ve şahsın hukuku*, I, İstanbul: Tan Matbaası.
- Aybakan, B. (2005). Muamele. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, 30, 319-320.
- Bagchi, A. K. (2008). Historical perspectives on development. In A. K. Dutt and J. Ros (Ed.) *International handbook of development economics vol. 1* (pp. 16-31). Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Ban, C. (2016). *Ruling ideas: how global neoliberalism goes local*. Oxford: Oxford University Press.
- Barkan, Ö. L. (2000). (H. 933 - 934) M. 1527 - 1528 mali yılına ait bir Osmanlı bütçesi örneği. *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Tetkikler-Makaleler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını 2000, C.1.
- Bayındır, A. (1992). Bey'bi'l-vefâ. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, 6, 20-22.
- Blyth, M. (2002). *Great transformations: economic ideas and institutional change in the twentieth century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bulut, M. ve Korkut, C. (2016). Finansal istikrar ve para vakıfları etkisi: rumeli para vakıfları örnekleri. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (Journal of Islamic Economics and Finance)*, 2(1), 55-76.
- Bulut, M. (2012). Osmanlı ekonomisi politişine yeniden bir bakış. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 62, 63-96.
- Campbell, J. L. (1998). Institutional analysis and the role of ideas in political economy. *Theory and Society*, 27(3), 377-409.
- Campbell, J. L. (2004). *Institutional change and globalization*. Princeton: Princeton University Press.
- Çakır, B. (2006). Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçe Gelirleri. *Osmanlı Maliyesi Kurumları ve Bütçeler C.1*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.

- Çağman, E. (2016). Sabri F. Ülgener'in metodolojisi, kaynakları ve bazı kavramlarına dair eleştiriler. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12(45), 93-118.
- Çizakça, M. (1998). Awqaf in history and its implications for modern Islamic economies. *Islamic Economic Studies*, 6(1), 43-70.
- Çizakça, M. (2017). İslam dünyasında vakıflar, Konya: Karatay Üniversitesi Yayınları.
- Dellepiane Avellaneda, S. (2015). The political power of economic ideas: the case of 'expansionary fiscal contractions', *The British Journal of Politics & International Relations*, 17(3), 391-418.
- Elitaş, C. (2008). *Osmanlı İmparatorluğunda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi Merdiven Yöntemi*, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları.
- Farrell, H. and Quiggin, J. (2017). consensus, dissensus, and economic ideas: economic crisis and the rise and fall of Keynesianism. *International Studies Quarterly*, 61(2), 269-283.
- Genç, M. (1989). Osmanlı iktisadi dünya görüşünün ilkeleri. *Sosyoloji Dergisi*, 3(1), 175-186.
- Genç, M. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Genç, M. (2014a). Modern iktisadi büyüme karşısında Osmanlı sistemi ve ekonomisi. *Türkiye Günlüğü*, 119, 5-15.
- Genç, M. (2014b). Klasik Osmanlı sosyal-iktisadi sistemi ve vakıflar. *Vakıflar Dergisi* 42, 9-18.
- Günalan, R. (haz.) (2010) İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil, C. 7., İstanbul: İSAM Yayınları.
- Günay, H. M. (2012). Vakıf. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, 42, 475-479.
- Gür, N. (2016). Ekonomik gelişmişliğin kökenleri üzerine bir inceleme. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(13), 341-362.
- Gürsoy, Ç. (2015). *Osmanlı'da para vakıflarının işleyişi ve muhasebe uygulamaları: davudpaşa mahkemesi para vakıfları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hall, P. A. (1989). *The political power of economic ideas: Keynesianism across nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Hall, P. A. and Taylor, R. C. R. (1996). Political science and the three new institutionalisms. *Political Studies*, 44(5), 936-957.
- Hall, P. A. and Soskice, D. W. (Ed.) (2001). *Varieties of capitalism: the institutional foundations of comparative advantage*, Oxford: Oxford University Press.
- Kuran, T. (2012). *Yollar ayrılırken Ortadoğu'nun geri kalma sürecinde İslam hukukunun rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kurt, İ. (1994). *Nazari ve tatbiki olarak para vakıfları*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Kurt, İ. (1996). İstanbul para vakıfları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 101, 65-96.
- Kütükoğlu, M. (1983). *Osmanlılarda narh müessesesi ve 1640 tarihli narh defterleri*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Leite, D. N. vd. (2014). Institutions, economics and the development quest. *Journal of Economic Surveys*, 28(3), 491-515.
- Mandaville, J. E. (1998). Faizli dindarlık: Osmanlı İmparatorluğu'nda para vakfı tartışması", çev. Fethi Gedikli, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 51, 129-144.

- North, D. C. (2002). *Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans*, çev. Gül Çağlalı Güven, İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- North, D. C. (2005). *Understanding the process of economic change*. Princeton: Princeton University Press.
- Özcan, T. (2003). *Osmanlı para vakıfları Kanûnî dönemi Üsküdar örneği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özcan, T. (2000). İbn Kemal'in para vakıflarına dair risalesi. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 4, 31-41.
- Özcan, T. (1999). Sofyalı Bâli Efendi'nin para vakıfları ile ilgili mektupları. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 3, 125-155.
- Öztürk, N. (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özvar, E. (2006). Osmanlı Devleti'nin bütçe harcamaları (1509-1788). *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, C.1., İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Pomeranz, K. (2000). *The great divergence: China, Europe and the making of the modern world economy*, Princeton: Princeton University Press.
- Pamuk, Ş. (2006). Osmanlı Devleti'nin iç borçlanma kurumlarının evrimi 1600-1850. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2015). *Osmanlı Ekonomisi ve kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Saraçoğlu, M. S. (2015). Economic interventionism, Islamic Law and provincial government in the Ottoman Empire. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 2(1), 59-84.
- Schmidt, V. A. (2010). Taking ideas and discourse seriously: explaining change through discursive institutionalism as the fourth 'new institutionalism'. *European Political Science Review*, 2(1), 1-25.
- Stilwell, F. (2011). *Political economy: the contest of economic ideas*. Oxford: Oxford University Press.
- Tabakoğlu, A. (2016). *İslam İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Thurbon, E. and Weiss, L. (2016). The developmental state in the late twentieth century. In E. S. Reinert, J. Ghosh, and R. Kattel (Ed.). *Handbook of alternative theories of economic development* (pp. 637-650). Northampton: Edward Elgar Publishing,
- Thurbon, E. (2016). *Developmental mindset: the revival of financial activism in South Korea*, Ithaca: Cornell University Press.
- Ülgener, S. (2006). İkisadi çözümünün ahlâk ve zihniyet dünyası. İstanbul: Derin Yayınları.
- Yediyıldız, B. (2012). Vakıf. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*. 42, 479-786.